

EL PORT DE VALÈNCIA I EL SEU ENTORN URBÀ

EL GRAU I EL CABANYAL-CANYAMELAR EN LA HISTÒRIA



UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
Biblioteca



80001672160

R.H. 52.117

EL PORT DE VALÈNCIA I EL SEU ENTORN URBÀ

EL GRAU I EL CABANYAL-CANYAMELAR EN LA HISTÒRIA



Drassanes de València

EXPOSICIÓ I LLIBRE COMMEMORATIUS DEL
CENTENARI DE LA UNIÓ DELS POBLATS MARÍTIMS A LA CIUTAT DE VALÈNCIA

9 de desembre de 1997 - 4 de gener de 1998

L'ARSENAL DE LA CIUTAT: LES DRASSANES DEL GRAU

GEMMA CONTRERAS ZAMORANO

AMADEO SERRA DESFILIS

Introducció

Hi hagué un temps en què València va ser una potència naval. Al Grau de València es construïen i reparaven vaixells aptes tant per al comerç com per a la guerra abans inclús que hi haguera un port. El principal record de l'activitat constructora de naus i d'un arsenal marítim a València són les drassanes del Grau, rehabilitades en els últims anys (1979-1993) per a servir com a espai cultural d'usos encara no definits. Les cinc naus d'arcs diafragma de rajola apareixen hui com un ampli espai, desprovist del sentit que els conferia l'activitat naval i la proximitat de la platja, convertida fa molt de temps en un port modern. Aquest estudi pretén recuperar no sols la memòria històrica de l'edifici sinó també les raons i circumstàncies de la seua construcció en època foral, de manera que pugua comprendre's el valor d'aquest monument i les funcions que va complir en altres temps¹.

De la conquesta de Jaume I a les noves drassanes de la ciutat en el segle XIV (circa 1238-1410)

Drassana és una paraula d'origen àrab (*ad-dar as-sina'a*) que designa un taller, més concretament un arsenal d'embarcacions. Arsenal, que comparteix la mateixa etimologia, és l'establiment militar o particular on es construeixen, reparen i conserven les embarcacions i es guarden els pertrets i gèneres necessaris per a equipar-les². Així doncs, són termes de significats molt semblants, tot i que en la llengua vernacla sempre es va preferir drassana, drassanes en referència a l'arsenal valencià.

La raó de ser d'un arsenal naval és, en qualsevol cas, la reparació i la construcció d'embarcacions. La conquesta cristiana del 1238 va situar València en el marc de la política expansiva de la Corona d'Aragó. Jaume I havia conquestat abans Mallorca i, després d'assolir la frontera provisional amb Castella a terres de Múrcia, el Mediterrani seria a partir d'aleshores una de les fronteres naturals del nou regne i el teatre de la seua ulterior projecció exterior. València, fundada pels romans a certa distància de la costa, necessitava obrir de pint en ample les portes al mar³. La Vilanova del Grau va sorgir aleshores com un nucli urbà capaç de canalitzar l'activitat marinera de la capital i el seu *hinterland*.

La vocació marinera del Grau requeria que la Vilanova es convertira en una base d'operacions navals tant comercials com de guerra. A finals del regnat de Jaume I i en temps de Pere III el Gran València actuava com "un centre de construcció de vaixells dels més importants dels reialmes"⁴. Ramon Muntaner, que escrivia a principi del segle XIV, recorda que Barcelona i València eren "les dues ciutats en què ha major poder d'hòmens de mar que en ciutat que ell haja". Les aspiracions de Pere el Gran al tron de Sicília devien comptar amb el suport d'una potent flota. Aquest monarca mostrà interès per afavorir l'activitat portuària de València i, el 1284, va concedir llicència als cònsols de mar de la ciutat per a construir una barraca al Grau a fi de guardar els aparells de les naus i reparar-les quan fóra necessari⁵. En la seua *Crònica*, Ramon Muntaner assenyala quin va poder ser el paper d'una construcció semblant a la Corona d'Aragó durant el regnat de Pere III el Gran, en referir-se al "darassanal de la mar de València":

Com el darassanal de Tortosa vendran tots temps de Catalunya e d'Aragó, e al darassanal de Cullera tots aquelles del regne de València e de Múrcia e de les fronteres dels llocs que havets envers Castella. Sí que en cascun d'aquests llocs, ab cinc mília lliures farets un bell darassanal. E en cascun d'aquests darassanals podets tenir vint-e-cinc galees aparellades, e puis a Barcelona altres vint-e-cinc: e el darassanal de la mar de València, altres vint-e-cinc; e així podets tener-i cent galees aparellades, com ops vos sia, contra vostres enemics⁶.

Potser pecaren d'optimistes els càlculs del conseller reial en la boca del qual posa el cronista aquestes paraules, però sembla clar que en aquell temps el Grau ja operava com un centre de provisionament i construcció de galeres. El 1321 consta l'existència d'una "daraçana" del rei, pròxima al camí que unia el Grau amb la ciutat i a les carnisseries de la Vilanova⁷. Aquesta instal·lació naval estava al càrrec del "Guàrdia de la Daraçana del Senyor Rey" i és diferent de la drassana de la ciutat, construïda uns anys més tard⁸. L'any 1346 l'arsenal reial continuava en ús com a dipòsit d'armes i centre de provisionament de la flota valenciana⁹.

La drassana municipal del Grau no es va construir, però, fins al 1338, quan el Consell de la ciutat va ordenar que es bastira "una Casa convinent al Grau de la mar, en la qual les veles, remes, e exàrcies e altres coses que són de la ciutat bonament pusquen estar, per esquivar loguer de cases, jassia que en lo dit Grau a present no haja casa sufficient a ops de les dites coses"¹⁰. La documentació no indica res concret sobre l'aspecte d'aquesta obra, però aclareix que servia per a albergar galeres, armes i exàrcies, tal i com ho havia volgut el Consell municipal¹¹. Sembla, no obstant, que la capacitat de l'arsenal era limitada en aquells anys, perquè la ciutat hagué de llogar solars i tallers al Grau durant tres anys per a construir dues galeres grans ("dues galees grosses")¹². Ens confirma aquesta impressió el fet que les drassanes albergaren l'any 1386 dues galeres "sotils", sent aquesta una de les tres categories d'aquesta classe de naus esmentades en les ordenances navals de Pere IV el Cerimoniós¹³.



Carta nàutica de la Mediterrània occidental i central (fragment), Joan Salvat de Pilestrina, Mallorca, 1533. Biblioteca pública (Toledo) Col. Borbón-Lorenzana, Ms. 530. 35 x 55 cm.

En conseqüència, les autoritats ordenaven l'any 1388 que es bastiren dos porxos on albergar dues noves galeres que la ciutat devia construir per a reemplaçar unes altres dues, deteriorades "com tota hora contínuament havien estat e staven en la dita dreçana a descubert, al sol e a la pluja". Pensant en el futur, els consellers de la ciutat volien que els porxos s'aixecaren de manera que pogueren afegir-se'n altres quan fóra necessari¹⁴. Aquests dos porxos s'acabaren el 1391 i eren d'obra de rajola i fusta, com les naus d'arcs diafragma conservades hui¹⁵. Cap interpretar que va ser aleshores quan començaren a alçar-se dues naus d'arcs diafragma a les quals se'n sumarien altres quan va ser necessari augmentar la capacitat de l'arsenal. Amb tals treballs, la drassana del Grau deixava de ser un lloc on les galeres romaien a la intempèrie i es conservaven els seus aparells per a convertir-se en un recinte, en part cobert amb una sostrada de fusta, destinat a la construcció naval.

El desig de les autoritats valencianes de comptar amb una flota pròpia aconsellà, poc temps després, eixamplar les instal·lacions. L'any 1394 el Consell de la ciutat va prendre la



Carpaccio, vista de la ciutat de Venècia amb una galera (segle XV).

decisió de construir nous porxos junt als ja existents per a allotjar les galeres que s'enviaren a Sicília¹⁶. En els documents s'esmenten unes "voltes", que potser corresponguen als arcs diafragma que sostindrien la sostrada de fusta de les navades¹⁷ i és possible que no estiguessen concloses l'any 1398¹⁸. A partir d'aleshores, els cinc porxos passarien a denominar-se "archades" en la documentació municipal i poden identificar-se amb les cinc naus d'arcs diafragma transversals comunicades entre elles per altres arcs longitudinals amb funció d'apuntament que han sobreviscut, sense dubte després de moltes intervencions constructives, fins als nostres dies.

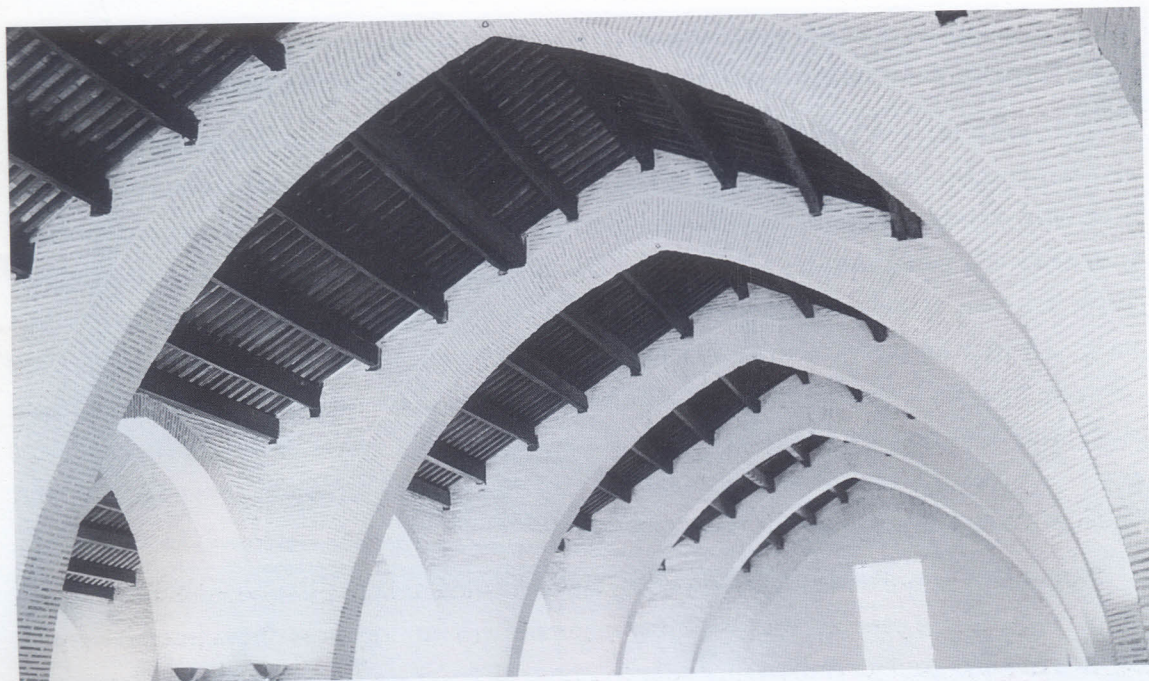
A principi del segle XV les instal·lacions estaven en ús i eren capaces d'allotjar les sis galeres, amb totes les armes i aparells, que tornaren de la croada contra Barbaria l'any 1400. En aquella ocasió es feren uns armaris en la casa de les armes i es va construir una altra casa "dins la dita dreçana, prop lo menjador d'aquella, per tenir la dita exàrcia e cànem de les dites galees". D'aquesta forma, l'arsenal anava eixamplant i adaptant les seues instal·lacions a les funcions que devia exercir: custodiar l'armament de les naus, emmagatzemar les eixàrcies i remos i disposar d'espai suficient per a guarir les galeres mentre aquestes es trobaven a

terra¹⁹. En alguna ocasió la grandària de les galeres resultava major que la de les arcades, fet que obligava a posar les naus més aparatoses sota un cobertís bastit a propòsit²⁰.

Mancant de port o embarcador, la platja del Grau deixava exposades al càstig del mar i als atacs corsaris les naus mentre no es tragueren de l'aigua i es resguardaren en l'arsenal. Per això, una vegada acomplida la missió de guerra, de cors o comercial, les galeres eren arrossegades fins a la vora, hissades i traslladades fins al recinte de les drassanes, on serien desprovistes dels seus aparells, armes i remes, reparades en cas necessari i custodiades fins que tornaren a entrar en servei. L'any 1403 Jaume Sols es va encarregar de reparar la galera *Sant Tomeu*, equipar-la, avarar-la i tornar a introduir-la a les drassanes a la tornada de la travessia²¹. Tres anys després, el Consell de la ciutat establí que "en cas de necessitat e eminent perill de fustes qui fossen en la plaia del dit Grau e per varar e traure fustes pogués prestar aquelles exàrcies de cànem e de fusta que ops fos"²².

Aquestes tasques s'encomanaven al "taraçaner", nomenat per l'assemblea municipal, qui tenia també al seu càrrec la vigilància i el manteniment en bon estat de les instal·lacions²³. Al final de cada exercici el drassaner retia comptes, en els quals s'inclouïen els treballs de reparació i posada a punt de les naus, la custòdia de les galeres, les seues eixàrcies, remes i armament així com les obres necessàries en l'edifici. Un temporal va obligar el 1407 a reparar les cobertes de les naus, recalçar les parets, col·locar finestrons en les dues portes del recinte i reconstruir alguns murs i la palissada²⁴. Les obres conclogueren l'any 1408 i foren dirigides pel mestre constructor Francesc Tona²⁵. Aquests documents informen, a més, que l'edifici s'aixecava aleshores junt a la carnisseria del Grau, potser al mateix lloc on estava la drassana reial a principi del segle XIV²⁶. No pot descartar-se que les drassanes de la ciutat aprofitaren algun element de la drassana reial, més antiga, ja que el mur que recau a la plaça del Tribunal de les Aigües presenta un aspecte diferent, per la seua grossor i factura, a la resta del conjunt.

A principi del segle XV les drassanes de València ja disposaven de cinc naus paral·leles que constituïrien el nucli de les seues instal·lacions. Es tracta de cinc naus longitudinals, formades cadascuna per nou arcs diafragma apuntats, i comunicades entre elles per altres vuit arcs apuntats, de menor llum, que configuren així el major espai cobert de l'arquitectura medieval valenciana, amb una superfície aproximada de 3.500 metres quadrats²⁷. La sostrada de fusta adopta la forma de doble vessant i es recolza sobre els arcs transversals de les naus. Aquesta solució constructiva era senzilla per l'ús de tècniques i materials ben coneguts a la València medieval i resultava també la idònia per a cobrir un gran espai d'ús industrial, deixant oberta la possibilitat d'eixamplar-lo quan calguera. Els arcs diafragma afavorien igual-



Drassanes de València (dalt) i de Barcelona (baix).

ment que la construcció i el desplaçament de les galeres pogueren realitzar-se amb amplitud. Les naus amb la seua coberta de fusta devien estar obertes a un recinte on s'emmagatzemarien els materials i arreu necessaris, hi hauria també una superfície a l'aire lliure i tallers per a labors auxiliars.

Amb aquests trets les drassanes de València s'aproximaven a un tipus arquitectònic conegut a la península ibèrica durant l'Edat Mitjana en altres arsenals com els de Barcelona, Sevilla o Màlaga²⁸. Les primeres són les millor conservades i corresponen a un projecte mamprés en temps de Pere el Gran (1276-1285) i ampliat amb Pere el Cerimoniós a partir del 1378. El 1381 ja disposaven de vuit naus i es pensava construir-ne altres de noves, però patiren reformes i ampliacions durant l'Edat Moderna²⁹.

El gran arsenal del segle XV (circa 1410-1494)

En la pràctica, la fi dels treballs a les drassanes del Grau era sempre provisional. L'interés del municipi per disposar en el segle XV d'una flota pròpia, fomentar l'activitat dels armadors locals, garantir la defensa de les costes i canalitzar el comerç exterior de València demanaven un esforç per tindre sempre a punt, fortificar i ampliar, quan fóra possible, l'arsenal de la ciutat. Els temporals, l'amenaça dels pirates i corsaris, la competència d'altres centres de la mateixa Corona d'Aragó, com Barcelona i Mallorca, i la relativa escassetat de fusta per a la construcció naval eren els principals obstacles als quals s'enfrontaven les autoritats en el seu desig de disposar d'unes drassanes i una flota a l'alçada de les necessitats d'una ciutat pujant³⁰. Les millores introduïdes a la Vilanova del Grau des de finals del segle XIV, com el subministrament d'aigua potable, que permetia també l'aiguada de les naus, la construcció de dipòsits per a mercaderies i l'atenció dedicada a les comunicacions entre el Grau i València afavorien també l'activitat naval a la platja i les drassanes³¹.

Al llarg del XV l'arsenal va ser completat amb un programa d'obres d'ampliació i reforma que li va permetre treballar a ple rendiment. La nova font del Grau (1409-1416), el sanejament de les marjals properes a la Vilanova i la construcció davant de la platja d'un pòrtic de pedra per a emmagatzemar mercaderies, dirigida pel mestre Francesc Tona (1409-1410), degueren estimular l'activitat comercial al voltant de les drassanes³².

L'any 1414, tanmateix, l'arsenal no es trobava en bon estat, ja que urgia reparar alguns murs i reconstruir-ne altres del vell edifici³³. Aquest va ser sols el primer pas d'un programa de reformes de gran abast: mesos després el Consell municipal acorda que el subministrament d'aigua arribara a una font dins del recinte de la drassana i que



Gravat del s. XVII. Port i arsenal de Venècia

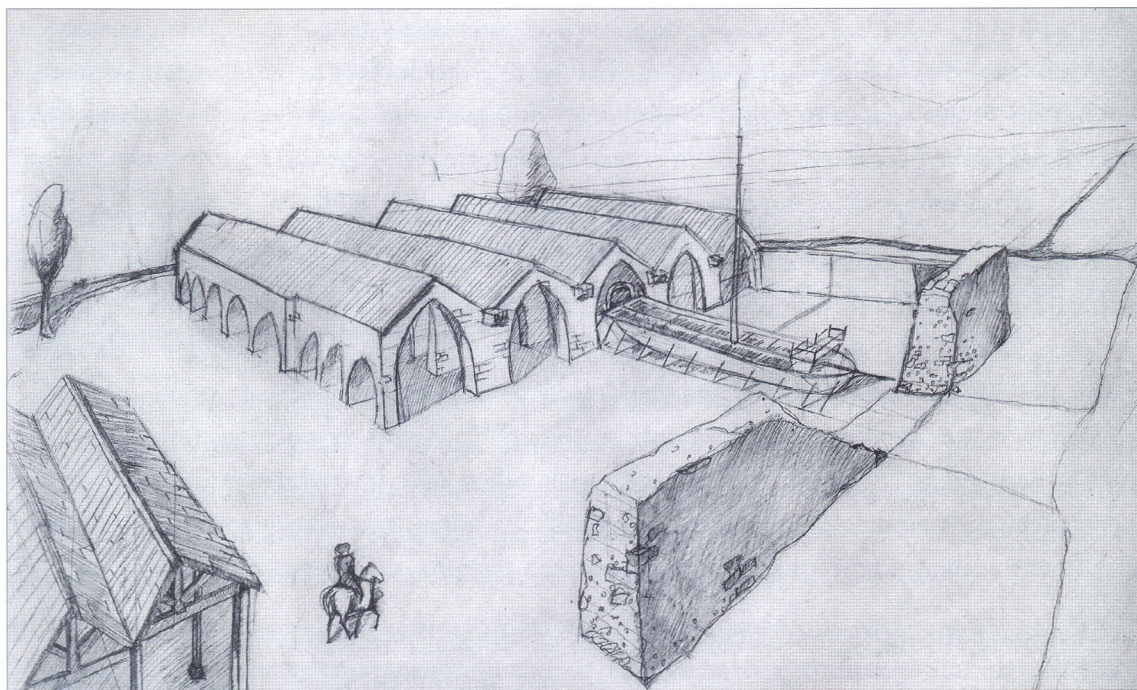
al entrant de la dita daraçana, a la part esquerra, axí com hom hi entra sia fet un porxe o cubert hun pati aquí descubert qui deservesca per cosir, adobar, exugar e adreçar veles e altres exàrcies e arreus de la daraçana. E per ço que aquí sien fetes les col.lacions de menjars, quant los honorables jurats e regidors de la dita ciutat iran allí per necessitat de negociis e affers de la dita ciutat e de la dita daraçana. Derrerament vol e li plau [al Consell] que sia desfeta la cloenda de fusta qu'és davant les galees esguardant les coses que són dins la daraçana e que la tanqua sia feta de tàpies de terra en conivent altitud e que quantes vegades per traure galees se convendrà desfer aytantes se refaça de terra³⁴.

Segons sembla, es tractava de condicionar un espai cobert, diferent de les naus on estaven les galeres, per a conservar veles, eixàrcies i diversos aparells, i disposar a més d'un menjador per a les autoritats de la ciutat i els seus convidats. La palissada que envoltava el recinte devia ser substituïda per una altra de tàpia que s'enderrocava totes les vegades que fera falta per a varar les galeres.

L'obra del pòrtic de les estances situades al seu damunt es portà a cap entre 1416 i 1418. El pòrtic inferior, amb arcs de pedra, donava accés a través d'una escala a la planta noble, on es trobaven la sala i les habitacions per a ús de les autoritats de la ciutat quan visitaven les drassanes. Les estances s'obrien a l'exterior a través de finestres amb columnetes i estaven pavimentades i cobertes amb sostrada de fusta. Coronava l'edifici una barana emmerletada, que concordava amb la funció defensiva de l'arsenal³⁵. Tots els treballs se li saldaren definitivament el 1424 al drassaner Jaume Cabanes

en cost d'un porxe, d'una casa per a les exàrcies, armes e veles, en cost d'una escala de pedra, d'una gran sala, finestres de pedra, dues cambres, pahimentar les dites cambres, cases e sala ab los terrats e apitradors en aquells e altres obres necessàries en dita daraçana³⁶.

La previsió de comptar amb un lloc de reunió a les drassanes anunciava l'atenció preferent que les autoritats municipals li volien prestar en aquells anys a l'arsenal i a l'activitat naval al Grau. Amb una certa freqüència, els Jurats acudien a les drassanes per a inspeccionar les instal.lacions i conèixer de primera mà els problemes de la Vilanova. Així, el 1418 es



Representació figurada de les drassanes, on es pot apreciar el mur de protecció, que s'enderrocava i construïa després de cada botadura. Dibuix: Jesús Villanueva.

decidí reparar "una archada vers la mar que per sotscavament se comença trabucar et poria venir a terra, e que-y sia fet hun alambor d'argamassa o altre suffragi per sosteniment a consell del mestre de la obra", i el 1419 es va celebrar un convit en la sala de les drassanes "per rahó de la mostra que la Galea Real féu partint de la platja del dit Grau"³⁸. L'arsenal anava convertint-se, a poc a poc, en l'escenari de recepcions oficials oferides als monarques quan arribaven a València per mar, tal com va ocórrer en les visites reials d'Alfons el Magnànim el 1423, quan tornava d'Itàlia; el 1427, quan tornava de Perpinyà, i el 1432, en la que seria la seua última estada a la ciutat³⁹.

Bastides a la vora de la mar, les drassanes també estaven exposades als atacs de pirates i corsaris, i per això estaven destinades a convertir-se en un punt fort de la defensa de la costa i de la Vilanova del Grau. S'imposava fortificar l'arsenal i dotar-lo d'artilleria que poguera batre la platja en cas d'atac enemic. El conjunt estava envoltat d'un mur d'obra, que substituïa la palissada de fusta d'altres temps, i d'un petit fossat⁴⁰. L'armament de les naus conservat a les drassanes degué incrementar-se amb peces d'artilleria i pólvora per a la defensa del Grau. El 1428 la hisenda municipal corria amb les despeses de "fer certs bastiments per a ops de parar algunes bombardes en la dita platja..., en salaris d'alguns carros, los quals por-

taren les dites bombardes e pedres de aquelles de la dita daraçana a la dita plaia e tornar a la dita daraçana"⁴¹, i dos anys després el Consell municipal incloïa entre les mesures per a la defensa del Grau "que gran colp de bombardes e boçons sien aparellats a la daraçana de la mar ab pólvora e pedres"⁴².

L'ús intensiu de les naus com a arsenal i drassana durant el segle XV implicava segurament que les labors de manteniment foren freqüents. A més a més, la sostrada de fusta sobre els arcs diafragma resultava molt fràgil en quedar exposada a l'abundant humitat de la platja veïna. L'any 1433 el jurat Gabriel Palomar tenia motius per a informar a l'assemblea municipal que "la casa de la daraçana del Grau de la mar era ruhinosa e en perill de caure..., car los terrats tots se plovien e la fusta tota se podria"⁴⁴. Moltes reparacions com aquesta van quedar registrades en els documents cosa que indica tant la freqüència com el caràcter incomplet i provisional d'aquest tipus de treballs. La bona marxa de l'arsenal exigia atendre el seu manteniment, però impedia també portar a cap una reconstrucció de gran abast.

Els anys successius, amb tot, marquen un esforç de renovació de les instal·lacions. El 1435 els habituals treballs de reparació foren seguits d'un programa general de reformes definit pel Consell de la ciutat en la sessió del 21 d'octubre d'aquell any:

Ço és que totes les basses fossen scurades e per amplades e lo giny era principiati hi fos entés. Item que les cinch archades de la dita daraçana fossen ben recorregudes e adobades e que fossen comprades teules e tots altres pertrets necessaris. Item que de les teulades del standalar sien adobades e ben recorregudes e de la casa dels rems. Item que la paret de la casa de les armes o archiu que va devers l'ort se adob, com se vulla caure, e la teulada sia recorreguda. Item que fossen donats e pagats an Johan Palama e n'Anthoni Pellicer per l'estayll que lo han donat en arrasar les olivardes del corral de la dita daraçana e raure e denejar aquell quaranta sous reals de València perque les gentes sien delliures al obrar e los carros hi puxen anar. Item que fossen adobades les portes maiors del dit corral e les penyes e claus, e tot ço que y fos necessari⁴⁵.

En aquesta notícia s'enumeren moltes de les dependències del recinte. Darrere del mur de protecció s'elevaven les naus d'arcs diafragma ("cinch arcades"), destinades a construir i reparar les galeres a cobert de la intempèrie. Però l'arsenal comprenia també els patis de l'hort i el "corral" o "pati maior", on es trobarien les basses per a la fusta de les drassanes així com naus en construcció, el "standalar", la casa dels rems i l'armeria o "archiu"⁴⁶. La dotació d'armament i subministraments per a posar en línia de combat els vaixells de guerra requeria magatzems per al bescuit, ferreries i disposar d'allò necessari per a calafatar els bucs. Al costat del pati de l'arsenal es bastiren porxos i cobertissos on treballaven els operaris a cobert⁴⁷.

El pòrtic i les estances construïdes al seu damunt per a ús de les autoritats devien completar el conjunt, sense dubte més extens que les cinc naus d'arcs diafragma conservades hui⁴⁸. Eren, puix, les funcions i la divisió del treball a l'arsenal les que obligaven a condicionar nous espais i posar-los en servei al ritme de les drassanes. El 1438, la construcció i l'aparell d'una gran galera que devia salpar amb la flota d'Alfons el Magnànim cap a Itàlia exigí "fer certs adobs en dos o tres cases de la daraçana del Grau de la mar"⁴⁹, i l'any següent calgué "obrar algunes cases e botigues dins la dita daraçana per tenir ferramentes e exàrcies a obs de les fustes qu'es obrarien en la dita daraçana"⁵⁰.

Per a no comprometre la capacitat de l'arsenal i facilitar l'accés de les naus a la mar, entre 1441 i 1442⁵¹ es va construir un nou fossat, es va ampliar el recinte i es va procurar que l'aigua d'una séquia circulara fins a la platja. Sembla que la séquia envoltava la part posterior de les drassanes i discorria davant d'elles fins a trobar la seua eixida al mar⁵². Un pont entre les drassanes i la carnisseria salvava el fossat de l'arsenal, inundat per la séquia⁵³.

El ritme de la construcció naval no es detenia, però les reparacions de les cobertes de fusta tampoc podia ajornar-se. Tot i que quatre anys abans s'havia repassat la coberta d'una de les naus, en la sessió del 14 d'agost del 1445 es tornava a exposar davant el Consell de la ciutat "que la daraçana del Grau de la mar havia gran temps era ruïnosa e stava en molt gran perill"⁵⁴. L'any següent, els Jurats ordenaven reparar la coberta de la sala situada damunt del pòrtic⁵⁵. La construcció de la galera del mestre de l'orde de Montesa el 1453 no sols va aconsellar que dos murs es revestiren de rajola i guix sinó que també es tornaren al bon estat les cobertes "de l'arcada que és damunt on se fa la dita galea"⁵⁶.

Cada vegada amb més freqüència, la ciutat donava entrada en l'arsenal a naus de major capacitat, construïdes de vegades per particulars. El 1439 el municipi acordava amb els armadors Joan i Lluís Blanch i els mercaders de la moreria Ali Xupio i Galip Ripoll la construcció d'una galera gran, de 450 "botes", és a dir, unes 337 tones, a les drassanes del Grau⁵⁷. Cinc anys més tard, les autoritats donen permís a mossén Gener Rabaça i Galcerà Castella, propietaris d'una galera, per tal que se'ls facilite els aparells necessaris "a obs de traure la dita galea de la mar e metre aquella en la dita daraçana" trencant el mur del recinte, amb la condició que es reconstruesca per compte seu el més aviat possible⁵⁸. El 1453 Joan Rull és autoritzat a construir una caravel·la "en una de les voltes de la daraçana del Grau de la mar". La nau estava llesta per a salpar el maig de l'any següent, quan el Consell li va permetre assolir el mur de les drassanes i traure la seua caravel·la a la mar amb la condició acostumada de reconstruir-lo després⁶⁰.

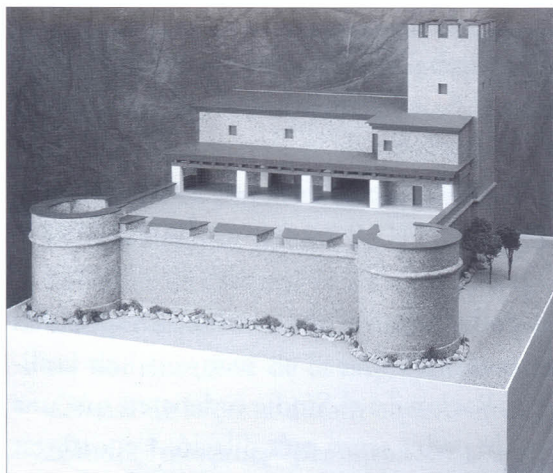
Aquestes intervencions i les conegudes reparacions estarien motivades pel fort impuls que va rebre la construcció naval des del 1428 i que va assolir la màxima puixança els anys quaranta del segle XV, sobretot després de la conquesta de Nàpols el 1442. La ciutat va fomentar l'activitat de les drassanes, perquè volia comptar amb grans galeres aptes per al comerç transmediterrani i necessitava protegir les costes dels incansables corsaris, esperonats pels xocs d'Alfons el Magnànim amb altres potències marítimes com Gènova i Marsella⁶¹.

A mitjan segle XV València disposava, en efecte, d'un arsenal comparable, si no en volum, sí en la seua funció amb els de les grans potències navals del Mediterrani. L'arsenal venecià, elogiat pel viatger castellà Pedro Tafur el 1435 com el millor del món, representava un model per a aquest tipus d'instal·lacions: un recinte públic defensat i vigilat, una drassana amb una capacitat regular sota el control de les autoritats, tallers aptes per a les labors industrials associades a la construcció de vaixells de guerra i de comerç, dipòsit d'armes i municions, magatzem de pertrets i materials; en definitiva, un centre logístic per a una potència naval⁶².

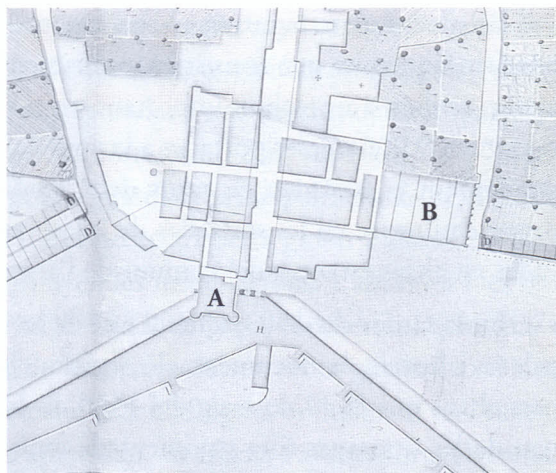
El 1469 s'hi repararen, una vegada més, "les archades de la daraçana del Grau de la mar", però l'import de les despeses permet ponderar l'abast d'aquestes obres⁶³. Segons sembla, el treball de les drassanes minvà en aquells anys, perquè el 1477 l'edifici s'emprava com a dipòsit del forment que arribava per mar a la ciutat⁶⁴. En certa mesura, estava finançant una etapa de gran activitat, de quasi constants reformes i reparacions impulsades i, a l'ensem, obstaculitzades per l'armament i construcció de naus per al comerç, el cors i la guerra, en un port que no era tal però sí que constituïa l'eixida natural de la ciutat de València a l'ampli mercat del Mediterrani, cada vegada solcat per més veles de la Corona d'Aragó en competència amb les repúbliques marineres i altres potències dels estats riberencs.

Nous temps i un esforç d'adaptació (circa 1494-1550)

El municipi valencià no va oblidar les drassanes, però sí que va minvar el seu interès d'antany per fomentar la construcció naval. L'arsenal va continuar requerint reparacions i reformes, però sembla que havia superat el nivell d'activitat que va assolir a mitjan segle XV. La major part de les naus no es construïen a les drassanes del Grau, tot i que el comerç marítim valencià no era en absolut desdenyable⁶⁵. Potser el menor nombre de vaixells construïts i reparats a les drassanes valencianes permetera portar a cap un projecte de remodelació més ampli que els escamesos en etapes anteriors. En el recinte s'habilitaren estances per a les autoritats municipals i per a rebre visites il·lustres que convertiren les drassanes en l'edifici de representació de la ciutat a la Vilanova del Grau. En qualsevol cas, el paper de l'arsenal augmentarà a partir d'ara com a dipòsit d'armes i punt de recolzament per a la defensa costanera fins a la construcció d'un baluard artillat a la platja del Grau.



Maqueta del baluard del Grau confeccionada amb motiu d'aquesta exposició.



Fragment del "Planol del projecte de reconstrucció del Cabanyal-Canyamelar després dels incendis de 1796" BN GM MXLII núm. 354 on pot apreciar-se la situació del baluard (A) i les drassanes (B).

El 1494 el Consell municipal acorda que es porten a cap alguns treballs de reparació a les drassanes i publica un pregó prohibint el tir amb arc, pels danys que aquesta pràctica li ha causat al vell edifici⁶⁶. El 1497 y el 1498 les obres afecten sobretot l'hort i algunes dependències, però no les naus d'arcs diafragma⁶⁷. En la mateixa línia, els Jurats i el Racional ordenen, l'any següent, que es reparen les cobertes i es construesquen unes estances ("studis") i estables per tal que els regidors de la ciutat tinguin un lloc on reunir-se i tractar els assumptes públics a les drassanes⁶⁸. Els regidors confirmaren el 1500 la decisió presa pels seus predecessors en el càrrec l'any anterior i determinaren que "hun troç de terra o toçalet que sta davant les taraçanes" es desinara a ús públic, potser amb la intenció d'aprofitar-lo per a les noves dependències⁶⁹. Va dirigir els treballs el mestre constructor Pere Venia, col·laborador de Pere Compte en l'obra de la Llotja nova i en la Universitat ("Estudi General") per aquells mateixos anys.

Tanmateix, aquestes obres continuen durant els anys següents i tingueren una major envergadura que la indicada en l'acord del Consell municipal. Les quantitats de material emprat, principalment rajoles, la participació d'altres mestres junt amb Pere Venia i la prolongació dels treballs durant la primera dècada del segle XVI així ho donen a entendre. Entre el 1500 i el 1503 els paletes treballen amb certa assiduitat en l'obra de les drassanes emprant rajoles comunes i altres per a la pavimentació d'alguns habitatges. Per a aquests degueren reservar-se els 1.500 alfardons amb l'escut de la ciutat i altres 1.500 rajoles comunes⁷⁰.

Els documents registren els pagaments i les tasques de cadascun dels artífexs, però a penes indiquen en què consistien exactament aquests treballs⁷¹. De vegades, les compres de rajoles arriben a un volum important, com succeeix el 6 de febrer del 1501, data en la qual es paguen 9.000 rajoles portades a la vora de la mar per a l'obra de les drassanes⁷². Amb elles segurament es bastirien els murs dels "studis" i els estables per a l'ús dels Jurats. La fusta degué emprar-se en les sostrades de les noves cambres i potser per a reposar les bigues dan-yades en altres estances del conjunt de l'arsenal.

En la tardor del 1503 aquesta fase de les obres podia donar-se per conclosa. Després dels paletes i fusters, la documentació registra els pagaments als ferrers, els manyans i els jardiners abans que el 30 de maig del 1504 els Jurats, el Racional i el Síndic ordenaren que una nau de les drassanes fóra pavimentada amb lloses de pedra sense més dilació. L'encarregat d'aquesta tasca va ser el famós mestre Pere Comte, actiu en la nova Llotja com en la major part de les obres públiques de la ciutat en aquells anys. La superfície pavimentada cobria segurament més d'una nau, ampliant-se a una altra de les cinc existents des d'antic⁷³.

Els treballs de la primera dècada del segle XVI poden relacionar-se amb l'acord adoptat pel Consell municipal el 1503 per a fortificar el Grau i les drassanes ("cloure les taraçanes a la part de la mar"), preparant-lo per a la seua defensa amb peces d'artilleria. Des d'aleshores, el recinte de l'arsenal quedarà integrat en el sistema de defensa del conjunt urbà del Grau, el qual assolirà la maduresa amb la construcció d'un baluard artillat anys després.

A partir del 1505, les obres sembla que es concentren en les naus cobertes on es guardaven les galeres. S'assolen murs, es traslladen algunes peces d'artilleria i es recullen les veles⁷⁵, com a tasques prèvies als treballs que comencen el 1507 i es prolonguen, amb interrupcions esporàdiques, fins el 1513. Els llibres de fàbrica conservats d'aquests anys informen d'enderrocaments parcials i de l'activitat d'un grup d'obers de vila dirigits pel mestre Agustí Muñoz. Sense dubte, una de les parts enderrocades era el propi mur de tancament de l'arsenal, ja que l'abril del 1509 es paga a dos vigilants perquè custodien les instal·lacions dia i nit; l'enderrocament va ser provocat per les necessitats de varar les naus del rei construïdes⁷⁶. L'any següent, els documents apunten a les drassanes on estan les galeres com a lloc on treballen Agustí Muñoz i els seus ajudants aixecant tàpies de les quals no s'indica l'emplaçament dins del recinte⁷⁷. La repetida substitució de les armadures de fusta per causa de la humitat i el consegüent deteriorament de la fàbrica pogué afectar inclús als propis arcs diafragma de les naus, fins al punt d'exigir que foren refetes en algunes parts. Siga com fóra, les obres no impediren que les drassanes continuaren complint les seues funcions, tot i que sempre amb un nivell d'activitat menor que el segle anterior: el 1511 encara es conserven les veles de les embarcacions, es custodia l'armament i els pertrets i dins del recinte hi ha guarit un bergantí⁷⁸.

La referència més precisa de l'aspecte de l'arsenal en aquests anys ens la brinda un inventari realitzat el 16 de novembre del 1512 per encàrrec de les autoritats municipals. Aleshores hi havia a les drassanes dos naus que devien ser reparades i una certa quantitat d'artilleria i municions. Les estances construïdes el 1499 poden correspondre al "studi major" i "lo segon studi", on es conservaven alguns mobles; el porxo guardava principalment armes i defenses de les galeres de guerra; en la cuina hi havia tot el necessari per a guisar i alimentar als treballadors de l'arsenal i a les autoritats quan visitaven les instal·lacions. L'artilleria i les municions es trobaven en la "casa de l'artelleria" i en el "studi de la pólvora" en tal quantitat que no pot dubtar-se de la importància creixent de les armes de foc en la guerra naval i en la defensa de la costa durant aquells anys. Les naus d'arcs diafragma es designen en l'inventari com les "taraçanes" per antonomàsia: en elles apareixen, en efecte, l'arboradura, els remes, les veles i altres elements de les embarcacions. Entre aquestes s'esmenten les dues galeres ("nova" i "vella"), un esquif i un "carracó" o xicoteta carraca. L'inventari es refereix també a la "paymenta taraçana", és a dir, al sector de les naus pavimentat a partir del 1504.

En juny del 1513 comença a treballar un equip format per picapedrers, al front dels quals es troba Joan Corbera, paletes, artillers i fusters de ribera⁸⁰. Els magistrats municipals ordenaren aleshores que fóra enderrocada la paret de terra i es reconstruïra amb argamassa fins que estiguera reparat el fumeral de la cuina⁸¹. Durant aquest any els llibres de fàbrica no distingeixen l'obra de les drassanes de la de la Llotja, cosa per la qual no és fàcil determinar si l'activitat dels mestres pedrers ("pedrapiquers") afectà l'arsenal. No obstant això, a partir del mes de desembre seran els paletes encapçalats per Agustí Muñoz els qui treballaran a les drassanes alçant tàpies⁸². A principi del 1514 els pagaments per noves portes i panys donen a entendre que el nou mur de tancament del conjunt de l'arsenal podia estar conclòs.

Però no sembla que s'havia resolt el problema de l'enderrocament i la reconstrucció subsegüent d'alguns murs cada vegada que calia traure de les drassanes una nau de certes dimensions. És probable que després de cada avarada d'una embarcació de considerable grandària fóra precis tornar a bastir el mur de tancament que queia a la platja, ja que l'arsenal no podia quedar desguarnit i exposat a robatoris o atacs mentre es reconstruïa la tàpia. Si així fóra, s'entendria millor per què els murs s'alçaven amb urgència i materials de poca qualitat. El 1517 els regidors de la ciutat donaren ordre de reconstruir la paret que donava al mar i vigilar el recinte mentre no es concloueren els treballs⁸³.

Les obres documentades els anys 1519 i 1520 potser van tindre un caràcter diferent. Dirigits per Agustí i Lluís Muñoz, els treballs d'obra afectaren "la casa de la taraçana" i les arcades, és a dir, els murs diafragma que divideixen el conjunt de les cinc naus, però no hi

ha dades suficients per a estimar la importància exacta d'aquesta nova intervenció⁸⁴. Obres sense determinar s'executaren també en 1526-1527 sota la direcció de Lluís Muñoz, encara que s'esmenten les noves tàpies de la drassana on es custodia una galera⁸⁵. És segur que les sostrades de fusta obligaven a freqüents treballs de manteniment que potser implicaren també reparacions en els arcs, com havia succeït sovint durant el segle XV.

Evidentment, la humitat i les mateixes labors de construcció i reparació de les naus devien donar motius perquè el manteniment de les instal·lacions fóra tasca habitual de l'administració municipal. D'altra banda, el pes cada vegada major de l'artilleria tant en la defensa de la costa com en la guerra naval havia convertit les drassanes en un dipòsit d'armes i munició que devia ser rigorosament vigilat. El 1522 diversos treballadors s'ocupaven de posar a punt l'artilleria de l'arsenal mentre que els picapedrers preparaven pedres per a les bombardes⁸⁶. Set anys després la documentació torna a recollir les despeses en el manteniment de les peces d'artilleria custodiades a les drassanes⁸⁷.

En aquell temps s'hi adverteix una pèrdua d'importància de l'arsenal valencià com a drassana per a la construcció d'embarcacions. La seua funció va derivar probablement fins a ser un dipòsit d'armament i eixàrcies que servia de suport al baluard construït davant de la platja i a les naus que s'aproximaven a l'embarcador del Grau. De fet, les drassanes serviren de magatzem de materials durant el període de construcció del baluard de la platja del Grau (1535-37). Altrament, les obres de principi del segle XVI serviren perquè les drassanes pogueren oferir la benvinguda a visitants il·lustres que arribaven per mar a València. Així ho recorden els llibres de memòries i dietaris de l'època: el 20 de juliol del 1507 Ferran el Catòlic i Germana de Foix, després de desembarcar en un pont de fusta, "anaren a descalvar a la casa dels jurats, que tenien en lo Grau y dormiren allí aquella nit"⁸⁸, i el 30 de juny del 1525 el rei captiu, Francesc I de França, arribà des de Gènova, fou rebut a la platja i "el aposentaren en la casa de la Ciutat de València, dins lo Guerau e allí dinà"⁸⁹.

El 19 de novembre del 1539 el govern municipal estableix "que los terrats de la teraça que està en lo Grau de la present ciutat sien recorreguts y adobats y les altres obres que seran necessàries en la dita casa sien fetes" sota la supervisió del Jurat Lluís Navarro⁹⁰. Una nova etapa d'obres s'inaugura així el 1540: es tractava en principi de reparar les instal·lacions auxiliars dels estables, el pessebre, la cuina i la font del recinte de l'arsenal⁹¹, però les autoritats volgueren també que foren "adobades y regonegudes les teulades de la casa de la taraçana de la Vila del Grau de la mar"⁹². Els treballs anaren a càrrec de Jaume, Joan i Mateu Daroca i Andreu Magraner fins a la seua conclusió en octubre del 1541⁹³. Jaume Daroca

torna a aparéixer el 1544 al front d'altres treballs consistents, segons sembla, a tapiar algunes parts de l'edifici⁹⁴.

Cap a mitjan segle XVI el baluard li havia arravatat el protagonisme a les drassanes en el paisatge urbà del Grau i en l'interés de les autoritats municipals. La vista que el dibuixant flamenc Antoni van den Wijgaerde va plasmar de la Vilanova el 1563 està ja dominada per la torre i les peces d'artilleria⁹⁵. La defensa de la costa pesaria més en les preocupacions dels regidors valencians que l'activitat d'unes drassanes l'eficàcia de les quals estava sempre compromesa per la manca d'un port.

Canvis d'ús i de funció (circa 1550-1980)

Durant el segle XVII es succeïren obres de manteniment en les drassanes del Grau. El Consell municipal ordenà algunes reparacions el 1610⁹⁶ y en 1638-1639 consta que es va refer la sostrada d'una de les naus. Aquesta última obra va ser inspeccionada pels perits Tomàs Panes i Tomàs Leonart Esteve, que declararen que

la obra que se ha fet en descubrir y cubrir una navada de las tarasanes del Grau de la mar que és la última a la part de la tramontana los quals medio juramento dixeren y relación feren haver vist y regonegut la dita obra així per la part de bax com per damunt y dalt de la taulada y diguen y fan relación estar aquella per dalt per bax bé y degudament y conforme capítols⁹⁷.

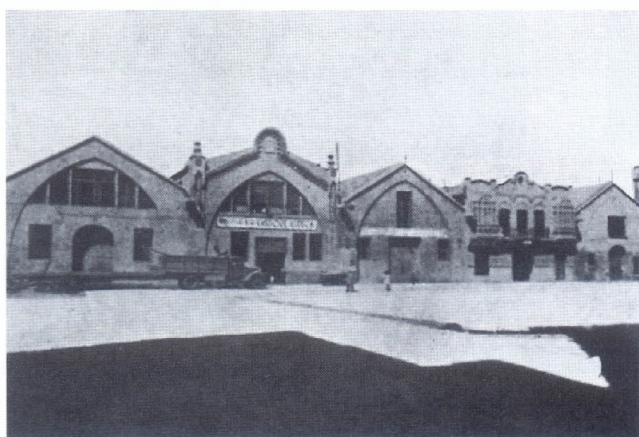
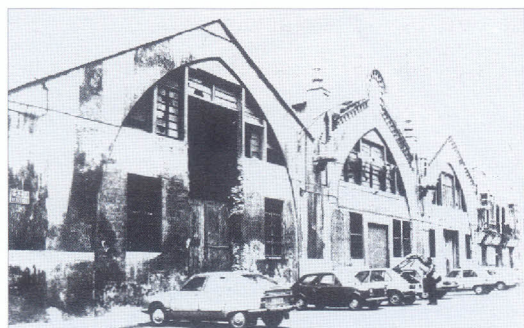
Aquest informe ens autoritza a suposar que operacions paregudes s'hi havien portat a cap en moltes altres ocasions anteriors, com a conseqüència de la vida breu de les armadures de fusta que reposaven sobre els arcs de les naus.

El 1687 eixien a pública subhasta nous treballs⁹⁸, però en aquell temps l'arsenal havia anat perdent les funcions originals per a les quals havia estat construït. A principi del segle XVII l'historiador Gaspar Escolano consignava aquest canvi d'usos en l'històric edifici:

quando los reyes de Aragón reynaban en sola esta corona, havia dos ataraçanales, con ordinaria armada que de galeras y otros vaxeles tenían la ciudad y particulares, con que iban en corso y hazían notables servicios a la corona y daño en la de los enemigos. Preciábase la ciudad de estar abastecida de todo género de xarcias y municiones... con la mudança de los tiempos, feneció aquel estilo y se sigue agora otro, y la seguridad de la costa se ha reduzido a las torres que están edificadas en ella...⁹⁹.

En efecte, des del 1622 les naus de les drassanes servien de magatzem de forment i el 1677 aquest ús va quedar consagrat amb la declaració de l'edifici com a casa pública per a la custòdia de gra. El mur de tancament del conjunt i la capacitat de les seues cinc naus convertien el vell arsenal en un dipòsit idoni per als cereals que arribaven a la ciutat per mar. Després de la pèrdua dels furs, la ciutat hagué de cedir les drassanes al rei Felip V per a emmagatzemar provisions, principalment sal. València aconseguí mantindre la propietat de l'edifici, però va començar a llogar-lo a particulars designats des de la cort de Madrid. Aquest estat de coses va quedar sancionat el 1802 amb el lliurament de les drassanes a la Reial Hisenda per a saldar el deute que tenia l'administració municipal en el pagament d'un impost. El 1840 l'Estat venia cada una de les cinc naus a diferents particulars i aquest repartiment de la propietat es va mantindre en època recent. El 1949 el conjunt va meréixer ser declarat Monument Històric Artístic Nacional, però aquest reconeixement del seu valor patrimonial va tardar encara a tindre conseqüències. Els diferents usos de cadascuna de les naus anaren alterant l'aspecte de l'edifici, de manera que a principi dels anys vuitanta del nostre segle s'havia perdut la unitat del conjunt¹⁰⁰.



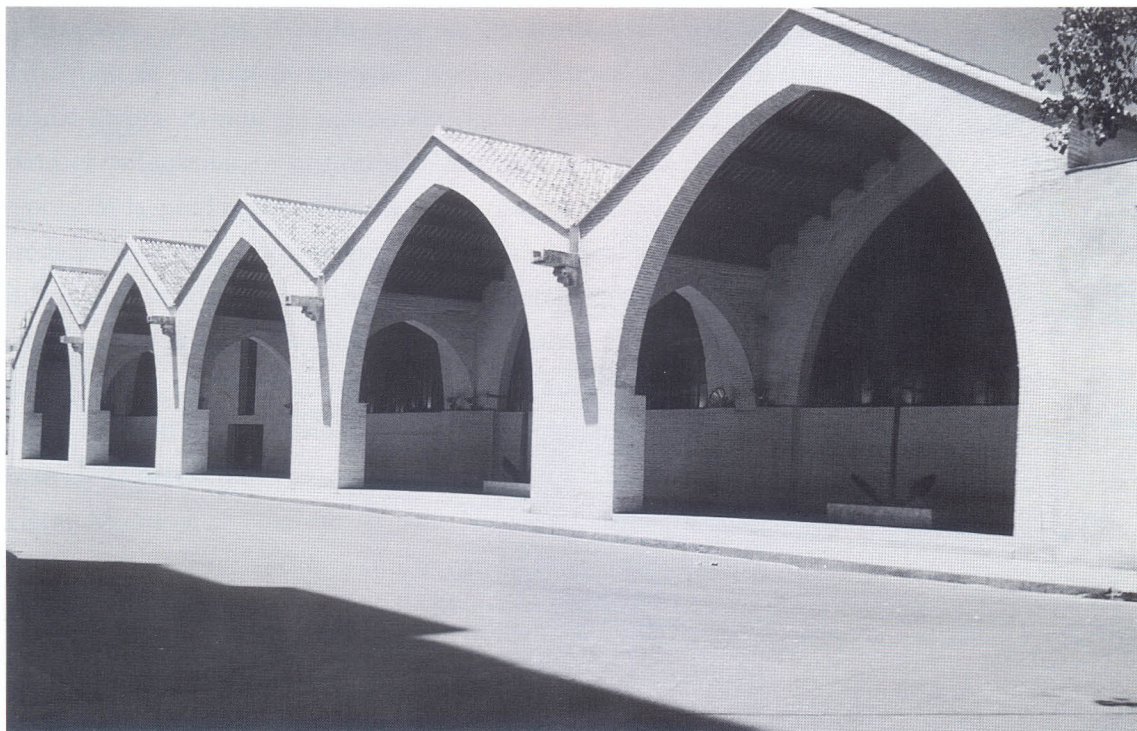


Diversos aspectes, interiors i exteriors de les drassanes de València abans de la seua restauració.

La rehabilitació i recuperació per a la ciutat (1980-1997)

El 1980 les drassanes es convertiren en aixopluc temporal de les Roques del Corpus mentre es restaurava l'anomenada Casa de les Roques¹⁰¹. Era el primer pas del procés que conduiria a què l'Ajuntament de València recuperara la propietat del conjunt per a restaurar-lo amb l'ajuda del Ministeri de Cultura. Després d'algunes intervencions parcials entre 1979 i 1984, l'arquitecte Manuel Portaceli dirigeix els treballs de rehabilitació de tot el conjunt entre 1990 i 1993, si bé l'edifici s'inaugura oficialment el 10 de novembre de 1992 amb la presència dels reis d'Espanya.

El projecte portat a cap deu considerar-se, en rigor, una rehabilitació de l'edifici que, en tot cas, restaura la unitat de l'espai interior amb les cinc naus d'arcs diafragma longitudinals i transversals. Calgué substituir les sostrades i les cobertes exteriors, consolidar l'estructura, reconstruir alguns arcs i desmantellar tant els tabics alçats entre els arcs com les façanes que els distints propietaris havien donat a cadascuna de les naus. Els murs de les noves façanes orientades a la plaça Joan Antoni Benlliure es tanquen en la segona crugia, creant una espè-



Vista exterior de les drassanes de València després de la seua restauració.

cie de porxo en l'entrada principal al recinte. Noves eixides i accessoris s'obrin en la part posterior de l'edifici i en el mur lateral que dona al carrer Josep Aguirre¹⁰².

Aquesta intervenció ha tingut com a mèrit principal haver recuperat l'ampli espai i l'articulació dels arcs diafragma, però aquesta estructura a dures penes aconsegueix entonar-se amb els elements d'obra nova i materials moderns afegits. D'altra banda, a penes poden diferenciar-se les etapes constructives de l'edifici, la història del qual està esguitada de reformes i reparacions de les quals quasi no queda cap altre testimoni que el documental.

Tornades a l'ús públic, recuperades en el seu espai original, les Drassanes de València encara tenen pendent el seu destí com a museu marítim de la ciutat, d'acord amb el que dicta la seua història, o com a centre d'exposicions sense un caràcter propi.

NOTES:

- 1.- La bibliografia sobre l'edifici és abundant, però quasi sempre de caràcter local. A part de les dades incloses en catàlegs i obres de caràcter general així com de les aportacions que s'indicaran en les referències oportunes, poden citar-se els articles i monografies de F. ALMELA Y VIVES, *Las Atarazanas del Grao de Valencia*. València, Valencia Atracción, 1953, que és encara l'estudi més complet i significatiu de l'edifici; D. BENITO GOERLICH, "Atarazanas del Grao", *Valencia y Murcia*. Colección La España Gótica, vol. 4. Madrid, Encuentro, 1989, pp. 363-365; S. BRÚ I VIDAL, "Les drassanes del Grau de la Mar", *Ateneu Marítim: Llibre del XXV Aniversari*. València, Ateneo Marítimo, 1983, pp. 205-230; M. A. CATALÀ GORGES, "Las Atarazanas góticas del Grao de Valencia", *Goya*, núm. 245, 1995, pp. 264-272; i R. FERRANDO i J. SÁNCHEZ, "Las Atarazanas de Valencia", *Saitabi*, núm. V, 1947, pp. 60-63.
- 2.- Aquesta és la definició del *Diccionario de la Real Academia de la Lengua Española*.
- 3.-En aquest respecte, vegeu M^a C. BARCELÓ TORRES, C. DOMINGO PÉREZ i M^a. J. TEIXIDOR DE OTTO, "El papel de las ciudades en la configuración del Reino de Valencia", *Cuadernos de Geografía*, núm. 34, 1984, pp. 63-80.
- 4.-R. I. BURNS, *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*. València, Tres i quatre, 1987, p. 182.
- 5.-Document ressenyat per J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia contenida en los registros de la Cancillería Real. Archivo de la Corona de Aragón*. Vol. II (Documentos de Pedro III el Grande). Madrid, Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, 1935, pp. 394-395, document 1.847.
- 6.-R. MUNTANER, *Crònica*. Ed. de M. GUSTÀ. Barcelona, Edicions 62-la Caixa, 1984, Cap. XXXVI, p. 68.
- 7.-Arxiu Municipal de València (=AMV): Manual de Consells (=MC), A-1, f. 173, 30-IX-1321.
- 8.-A. JANINI DE LA CUESTA, "El Justicia y las Atarazanas del Grau de la Mar de Valencia a principios del siglo XIV", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. València, 1970, pp. 241-252.
- 9.-Amb motiu d'armar dues galeres per al rei, el Consell municipal recordava que "en la daraçana del senyor Rey que és al Grau de la mar" abundaven els aparells oportuns. AMV: MC, A-5, f. 175r, 28-IV-1346.
- 10.-AMV: MC, A-3, ff. 235r-236r, 27-VIII-1338. Document publicat per J. TEIXIDOR, *Antigüedades de Valencia (1767)*. Vol. I. València, Vives Mora, 1895, p. 202.
- 11.-El 5 de maig del 1377 Pere Borraç cobra de la hisenda municipal 45 lliures, 15 sous i 8 diners que havia gastat, entre altres coses, "en adobar la draçana hon estan les exàrcies e armes e arneses de la ciutat". AMV, Claveria de Censals, Albarans, I-4, f. 40v.

- 12.-Pagament de 24 lliures a Antoni Olzina per tres anys de lloguer "de les botigues e patis d'aquell situades e situats al Grau davayll, les quals e los quals foren preses per part de la dita ciutat a obs de fer dues galees grosses e de present hi estan conservades les armes e exàrcies de les dites galees e de dues altres". AMV: Claveria de Censals, Albarans, I-9, f. 31r, 11-III-1377.
- 13.-Les altres eren la "grossa" i la "bastarda". Vegeu A. UNALI, *Mariners, pirates i corsaris catalans a l'època medieval*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona-La Magrana, 1986. El 1386 la ciutat prestava a uns armadors "dues galees sotils d'aquelles del General d'aquest Regne que són en la dreçana del Grau de la mar de la dita ciutat ab lurs exàrcies e armes". AMV: MC, A-18, f. 125v, 16-III-1386.
- 14.-AMV: MC, A-19, f. 6v, 30-V-1388. Les galeres devien preparar-se per a una expedició de càstig contra Barbaria.
- 15.-Vegeu el pagament de les despeses de l'obra de "los portxes, clausura e cuberta de la dreçana del Grau de la mar" en AMV: Claveria comuna, Albarans, J-23, ff. 31v-32r, 3-VI-1389.
- 16.-"Que les galees... puxen ésser meses e tengudes a cubert e conservades, sien enadits e fets porches en la dreçana del Grau de la mar de la dita ciutat, semblants e atinent dels que ha hi son". AMV: MC, A-20, f. 191v, 8-VIII-1394.
- 17.-Referència a una època per un total de 2.000 sous que es pagaren a Jaume Falomir per "l'obra de les voltes de la dresana del Grau de la mar". AMV: Sotsobreria de Murs e Valls, d3-7, f. 216v, 10-V-1395.
- 18.-S. CARRERES ZACARÉS, *Llibre de memòries de diversos successos e fets memorables e de coses senyalades de la Ciutat e Regne de València (1308-1644)*. Vol. I. València, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1930, pp. 175 y 201.
- 19.-Aqueixes dades es desprenen de l'informe de despeses presentat pel drassaner Bertomeu Çaera el 5 de juny del 1400. Les sis galeres de la flota enviada a Barbaria van ser varades a la platja i després introduïdes en les drassanes, on s'apuntalaren les quilles i descarregaren les eixàrcies, els remes i l'armament. Una de les galeres, la *Santa Maria de Gràcia*, va quedar protegida amb una coberta de fusta. AMV: Llibre de Certificacions del Racional, qq-1, f. 10r.
- 20.-Degué ser el cas de la galera *Santa Maria de Gràcia*, protegida sota una estructura de fusta el 1400; aquesta operació calgué repetir-la el 1406 amb la mateixa nau, o una altra del mateix nom, ja que en aquell any el drassaner Pau Monçó havia pagat els treballs "a obs de metre a cubert la galea *Santa Maria de Gràcia* e per traure la galea *Sent Jordi* e tornar-la en la sua mateixa archada, però ço com era masa baixa; e per compra de una tirant per a fer peus a la cuberta de la galiota de XXV banchs". AMV: Llibre de Certificacions del Racional, qq-3, f. 5v, 10-XI-1406.
- 21.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-4, f. 104, 2-VI-1403.
- 22.-Autorització al drassaner Pau Monçó en AMV: MC, A-23, f. 97v.

- 23.-Segons sembla, el càrrec es renovava al principi cada any, però després la seua duració va tendir a prolongar-se per més temps. Vegeu AMV: MC, A-22, f. 2r, 1400.
- 24.-Les obres sumaren 87 lliures, 14 sous i 8 diners gastats en "adob de les taulades de les archades hon estan les galees e de totes les altres cubertes, en sotspedrar totes les parets, en fer banchs, en tornar de nou tota la paret qu'és davant la carniceria qu'era cayguda, en tornar la paliçada de nou, la qual per la fortuna e mal temps era tota desfeta, e en fer postichs als portals per salvetat de les portes, com finalment en moltes altres coses necessàries obs de la dita daraçana". AMV: Llibre de Certificacions del Racional, qq-3, f. 11, 1-IV-1407; vegeu també MC, A-23, f. 169, 15-IV-1407. Que les portes del recinte n'eren dues ens ho indica el deute reconegut al drassaner Pau Monçó el 12 de maig del 1407 en el Llibre de Certificacions del Racional, qq-3, f. 17v.
- 25.-AMV: Claveria Comuna, Albarans, J-35, f. 63v, 2-VI-1408. En aquell exercici les despeses havien ascendit ja a 1.357 lliures, 10 sous i 2 diners.
- 26.-CFR. *supra*.
- 27.-Sobre l'origen i difusió d'aquesta solució constructiva en l'arquitectura mediterrània, vegeu L. TORRES BALBÁS, "Naves cubiertas con armadura de madera sobre arcos perpiaños a partir del siglo XIII", *Archivo Español de Arte*, núm. XXXIII, 1960, pp. 13-43; sobre el seu èxit a terres valencianes, A. ZARAGOZÁ CATALÁN, "Naves de arcos diafragma y techumbre de madera en la arquitectura civil valenciana", *Actas del Primer Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. Madrid, CEHOPU, 1996, pp. 551-555.
- 28.-L. TORRES BALBÁS, "Atarazanas hispanomusulmanas", *Al-Andalus*, núm. XI, 1946, pp. 175-209.
- 29.-A. FLORENSA, "La Drassana de Barcelona", *L'architecture gothique civile en Catalogne*, Barcelona, 1935, pp. 28-36.
- 30.-En aquest respecte vegeu J. GUIRAL-HADZIOSSIF, *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. València, Alfons el Magnànim, 1989, en particular, pp. 189-237.
- 31.-Sobre les millores de la vida urbana del Grau en aquest període, vegeu J. V. BOIRA i A. SERRA, *El Grau de València. La construcció d'un espai urbà*. València, Alfons el Magnànim, 1994, pp. 31-44.
- 32.-Des d'antic, la construcció del nou porxo de pedra s'ha associat a les drassanes del Grau, encara que la seua funció declarada des que el Consell va concebre el projecte va ser l'emmagatzematge de les mercaderies dipositades a la platja. En efecte, el 27 de novembre del 1409 els consellers acordaren que "fos fet luny de l'aygua de la mar hun bell portxe de pedra, en lo qual poguessen ésser meses e estalviades totes mercaderies", AMV: MC, A-24, f. 163r. Tanmateix, el pare Teixidor ja confongué en el segle XVIII aquesta obra amb la construcció de *otras Atarazanas*, basant-se en l'acord amb data del 14 de febrer del 1410. Cfr. AMV, MC, A-24, f. 197r i J. TEIXIDOR, *Antigüedades de Valencia (1767)*. Vol. I. València, Vives Mora, 1895, p. 202. La mateixa relació fou establida per F. ALMELA Y VIVES, 1953, p. 7.

- 33.-AMV: MC, A-25, f. 357v, 9-V-1414: "que algunes parets de la daraçana del Grau de la mar que són derrocades e altres que menaçen ruyna e altres adobs necessaris a coneguda del Síndich e daraçaner per conservació e adob d'aquella sien obrades e refetes de les pecúnies comunes de la dita ciutat".
- 34.-AMV, MC, A-25, f. 411r, 30-X-1414. Document ja citat per J. GUIRAL-HADZIIOSSIF, 1989, p. 217.
- 35.-AMV: Obra del porxo de les drassanes, 1416-1418, ATA 332 (1).
- 36.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-8, ff. 127r-128r, 10-VI-1424.
- 37.-AMV: MC, A-27, f. 62v, 29-X-1418. Una de les primeres reunions del Consell secret, format pels Jurats, el Racional i el Síndic, va tindre lloc "en la daraçana del Grau de la mar" el 2 de gener del 1421, cfr. MC, A-27, f. 280r.
- 38.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-7, ff. 140v-141r, 29-I-1420.
- 39.-Els Jurats i el Consell ordenaren el 1423 que el pont de fusta "per lo qual lo dit senyor Rey davall de la galea en què vendrà a terra sia ornat e cubert en los costats de draps de lana blanchs e vermells". AMV: MC-a28, f. 19v, 16-XII-1423. El 1427 es bastí "un pont de fusta, lo qual fou fet devant la daraçana del Grau en la plaia dins la mar, per la entrada del senyor Rey". AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-10, f. 140r, 13-XI-1427. Un altre bastiment paregut el va construir Ramon Perpinyà cinc anys després "per lo qual lo senyor Rey se poguès desembarcar", AMV: MC, A-29, f. 196v, 8-V-1432.
- 40.-El drassaner Jaume Cabanes s'encarregà el 1425 de reparar el mur de tancament de l'arsenal "de paret ab crosta de altitut de tres parades al front de la mar, la qual dita cloenda per raó de les grans aygües del any prop passat fou enderrocada e era de gran necessitat tornar aquella per conservació de la daraçana dessus dita"; AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-9, ff. 135v-136r, 26-V-1425. Els "valls de la daraçana" foren escurats pel sequier Martí de Meriana el 1427; Claveria Comuna, Comptes, O-24, ff. 203v-204r, 7-XII-1427.
- 41.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-11, ff. 146v-147r, 27-XI-1428.
- 42.-AMV: MC, A-29, f. 53v, 8-IX-1430. El mateix any s'hi registren altres despeses en les peces d'artilleria de l'arsenal; Claveria Comuna, Comptes, O-12, f. 153v, 3-VI-1430: "fer guarnir de lits de fusta e fer molinets a ops de les bombardes de la daraçana"; Claveria Comuna, Comptes, O-13, f. 151r, 28-VIII-1430.
- 43.-Sobre els avantatges i inconvenients de les sostrades de fusta associades a arcs diafragmàtics, vegeu A. ZARAGOZÁ CATALÁN, *Iglesias de arcos diafragma y armadura de madera en la arquitectura medieval valenciana*, (tesi doctoral inèdita). València, Universitat Politècnica de València, 1990, i també A. ZARAGOZÁ CATALÁN, 1996, pp. 551-555.
- 44.-AMV: MC, A-30, ff. 64v-65r, 20-V-1433.
- 45.-AMV: MC, A-31, ff. 42v-43r, 21-X-1435. S'hi refereix també a aquest document, encara que el data en una sessió anterior, J. GUIRAL-HADZIIOSSIF, 1989, p. 219.

- 46.-En ordenar noves reparacions, els Jurats es refereixen al fet que "en lo pati maior o corral de la daraçana on stan les galees se cloguen dos panys de raiola que ha davant les ferreries e-y sien fets peus de morter ab raiola en què correguen los dits barandats. Item qu'es tanquen altres dos panys de barandat deiús l'estandalar on se fan los rems, es cou la pega e menjar los mestres com sia necessari". AMV: MC, A-32, f. 205v. 25-X-1440. Document citat per J. GUIRAL-HADZIOSSIE, 1989, p. 219. L'hort estava envoltat per una tanca de fusta almenys des del 1438, quan s'anoten les despeses "per lo rextat o cloenda de fusta del ort qu'és dins la dita daraçana". AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-17, ff. 197v-198r, 27-V-1438.
- 47.-El 1437 es realitzaren obres consistents "en fer I porche de nou qui mira vers lo pati, e en fer peus al archiu e fonaments als peus dels archs, en muntar una paret e apuntalar la Sala hon està lo bescuyt, en fer I andador per passar al porche e adovar e recórrer los terrats". AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-17, ff. 180v-181r, 14-XII-1437.
- 48.-La "cambra" i el "porche" van ser reparats, una vegada més, el 1440. AMV: MC, A-32, f. 148v, 24-II-1440.
- 49.-AMV: MC, A-32, f. 37v, 23-XII-1438. Document citat per J. GUIRAL-HADZIOSSIE, 1989, p. 200.
- 50.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-18, f. 230r, 23-V-1439; O-19, f. 231r, 13-III-1439.
- 51.-Per al nou tancat de les drassanes es va adquirir "hun troç de terra, lo qual era stat pres de hun camp del honrat en Vicent Calbet, lo qual camp és atinent de la daraçana del Grau de la mar de la ciutat de València, prop e davant les basses on se amera la fusta per obs de la tanca de la dita daraçana". AMV: MC, A-32, f. 229v, 11-I-1441.
- 52.-"Una céquia e escorredor que devalla de la daraçana del Grau de la mar de la part alta del dit Grau a les spatles de la dita daraçana e va vers la mar fos escurada e denejada tant com és lo enffront de la dita daraçana e tro a la mar en manera que l'aygua per aquella part poguès decórrer en la mar, segons és necessari, puix se diu que los hereters circumvehins haurien ja scurat los enffronts de lurs heretats de la part damunt e l'aygua no poria passar ne decórrer si lo dit enffront de la dita daraçana no era escurat. E encara fossen escurats e denejats certs scorredors de aygua que hixen de la dita daraçana e van vers la damunt dita céquia a despeses de la ciutat". AMV: MC, A-32, f. 97v-98r, 11-XII-1442. Document citat per J. GUIRAL-HADZIOSSIE, 1989, p. 219.
- 53.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-21, f. 154, 17-IV-1443. Figuren les despeses per "erbejar e obrir la gola de la céquia nova, l'escorredor de la font del Grau de la mar de la dita ciutat, en adobar lo camí del dit Grau com en cobrir lo pont qui és entre la daraçana e la carniceria, e altres céquials".
- 54.-AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-20, ff. 174v-175r, 1-VI-1441, (despeses per "recórrer la cinquena arcada de teules"); MC, A-33, f. 128v, 14-VIII-1445.
- 55.-AMV: MC, A-33, f. 172, 7-II-1446.

- 56.-AMV: MC, A-35, ff. 275v-276r, 7-V-1453.
- 57.-AMV: MC, A-32, f. 37v, 3-IX-1438, document citat per J. GUIRAL-HADZIIOSSIE, 1989, p. 200; Claveria Comuna, Comptes, O-18, f. 230r, 23-V-1439.
- 58.-AMV: MC, A-33, f. 28, 2-IX-1444, document citat per J. GUIRAL-HADZIIOSSIE, 1989, p. 202.
- 59.-AMV: MC, A-35, f. 257v, 16-II-1453.
- 60.-AMV: MC, A-35, ff. 104v-105r, 4-V-1454.
- 61.-Vegeu en concret J. GUIRAL-HADZIIOSSIE, 1989, pp. 190-202 i també A. DÍAZ BORRÁS, "La València marítima durant el regnat d'Alfons el Magnànim", *Ausiàs March i el seu temps*. Catàleg de l'exposició. València, Generalitat Valenciana, 1997, pp. 121-139.
- 62.-E. CONCINA, "Venezia: arsenale, spazio urbano, spazio maritimo. L'età del primato e l'età del confronto", *Arsenali e città nell'Occidente europeo*. Florència, La Nuova Italia Scientifica, 1989, pp. 13-15.
- 63.-S'hi invertiren 33 lliures i 13 sous. AMV: Claveria Comuna, Comptes, O-36, f. 121r, 20-V-1469.
- 64.-Un pregó d'aquell any obligava a descarregar el forment que arribara al Grau "dins les arcades de la taraçana" sota la pena de 25 lliures. AMV: MC, A-41, f. 49r, 27-VIII-1477.
- 65.-Sobre aquests aspectes, vegeu J. GUIRAL-HADZIIOSSIE, 1989, pp. 27-323.
- 66.-AMV, Llotja Nova, e3-6, 10 y 15-III; 19-VI, 5-VII-1494; MC, A-48, f. 36v, 19-VI-1494; f. 42v, 27-VI-1494; f. 83r, 30-VIII-1494. Aquest darrer document és citat per F. ALMELA Y VIVES, 1953, p. 10.
- 67.-AMV: Llotja Nova, e3-9, 1497 y e3-10, 1498. El 17 de juny del 1497 es paga a Jaume Lombart per les posts de les portes noves del lloc on es guarden les bombardes.
- 68.-AMV: MC, A-50, f. 44, 21-VIII-1499, citat per F. ALMELA Y VIVES, 1953, p. 10. En aquella sessió, els Jurats i el Racional acordaren "que de la fàbrica de la longa sien pahimentats los terrats de la taraçana", que es pagarà als qui "han ligat l'ort de la taraçana" y es construesquen "huns studis ab sos stables en manera que anant-hi los senyors de jurats tinguen algun competent statge, per modo que volent negociar tinguen algun loch per estar y aposentar y que la despessa sia pagada per lo administrador de la longa nova de la ciutat de València".
- 69.-AMV: MC, A-50, ff. 188v-189r, document citat per F. ALMELA Y VIVES, 1953, p. 11.
- 70.-En aquest respecte, vegeu G. J. DE OSMA, *Los maestros alfareros de Manises, Paterna y Valencia. Contratos y ordenanzas de los siglos XIV, XV y XVI*. 2ª ed. Madrid, Instituto Valencia de Don Juan, 1923, pp. 73-74, y F. ALMELA Y VIVES, 1953, p. 11.
- 71.-La documentació d'aquestes obres pot resseguir-se dia a dia en la sèrie de l'AMV: Llotja Nova, e3-12, 1499, ff. 43v i següents; e3-13, 1500, ff. 57r i següents; e3-14, 1501, ff. 57r i següents.

- 72.-AMV: Llotja Nova, e3-14, sense foliar, 6-II-1501.
- 73.-AMV: MC, A-51, sense foliar, 30-V-1504, citat per F. ALMELA Y VIVES, 1953, pp. 11-12; Llotja Nova, e3-16, ff. 75-77, 18-IX-1504.
- 74.-Acord recollit en el *Llibre de Memòries de diversos successos e fets memorables e de coses senyalades de la Ciutat e Regne de València (1308-1644)*. Ed. de S. CARRERES ZACARÉS. Vol. II. València, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1930, p. 731.
- 75.-AMV: Llotja Nova, e3-17, 19-VI y 3-X-1505 (trasllat de peces d'artilleria); e3-18, 16-IV-1506 (enderrocament del mur), 3 i 1-III, 5-VI-1507(recollida de les veles).
- 76.-AMV: Llotja Nova, e3-20, ff. 32-33 (vigilància), f. 54 (motiu de l'enderrocament i reconstrucció dels murs del recinte).
- 77.-AMV: Llotja Nova, e3-22, ff. 71-82.
- 78.-AMV: Llotja Nova, e3-22, ff. 81-82, 11-I-1511; f. 83, 13-II-1511.
- 79.-AMV: MC, A-55, 134v-137v, publicat por F. ALMELA Y VIVES, 1953, pp. 12-13; comentat i transcrit per E. CAÑETE BROSETA, "La drassana del Grau de València a principi del segle XVI", *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 13, 1993, pp. 51-57.
- 80.-AMV: Llotja Nova, e3-25, ff. 8 i següents.
- 81.-AMV: Llotja Nova, e3-25, f. 38, 3-IX-1513.
- 82.-AMV: Llotja Nova, e3-25, ff. 73 i següents.
- 83.-AMV: Llotja Nova, e3-29, f. 22, 5-X-1517. Les obres, dirigides per Agustí Muñoz, i la vigilància del recinte comencen l'endemà, ff. 22 i següents.
- 84.-AMV: Llotja Nova, e3-30, ff. 5 i següents. Les referències a les arcades comencen a aparéixer a partir del f. 13v, 20-VI-1519. Els treballs continuen en el volum següent, e3-31, f. 13 i següents, 4-IX al 16-X-1520.
- 85.-AMV: Llotja Nova, e3-37, ff. 17v-224, 21-XI al 24-XII-1526; e3-38, sense foliar, 4-VII al 10-VIII-1527.
- 86.-AMV: Llotja Nova, e3-33, 18 al 30-IX-1522.
- 87.-AMV: Llotja Nova, e3-40, sense foliar, 12-II-1530.
- 88.-*Llibre de Memòries...*, ed. cit., vol. II, 1930, p. 750.
- 89.-J. SORIA, *Dietari*. València, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1963, p. 92.
- 90.-AMV: MC, A-70, f. 486.
- 91.-Els jurats acorden "que sien fets los peus que seran necessaris en les parets de la cuyna y dels stables de la casa de la taraçana de la vila del Grau de la mar de la present ciutat y recórrer les teulades y alçar lo sòl de la cuyna y fer altres obres necessàries en aquella per conservació de la dita

- casa ab intervenció del magnífich en Luys Navarro administrador que huy és de la dita casa e lo que costarà sia pagat per lo magnífich administrador de la fàbrica de la lonja nova de la dita ciutat". AMV: MC, A-71, f. 190v-191r, 10-II-1541.
- 92.-AMV: MC, A-71, f. 371r, 24-VIII-1541.
- 93.- AMV: Llotja Nova, e3-50, sense foliar, 19-I al 15-V-1540; e3-51, sense foliar, 21-II al 22-X-1541.
- 94.-AMV: Llotja Nova, e3-55, sense foliar, 18-V al 1-VIII-1544; e3-56, sense foliar, 1 al 6-VI-1545.
- 95.-Vegeu les reproduccions de les vistes de la ciutat de València i els seus voltants amb els comentaris pertinents en V. M^a ROSSELLÓ VERGER et al., *Les vistes valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde (1563)*. València, Generalitat Valenciana, 1990, pp. 329-340.
- 96.-Acord dels Jurats perquè es faça de l'obra de la drassana del Grau i que es pague de l'administració de la llotja nova, com és costum. AMV: MC, A-136, f. 455r 29-I-1610. El 19 de maig del mateix any els Jurats li encarreguen a l'administrador de la llotja nova que li pague a Francesc Figuerola, "pedrapiquer", 145 lliures, 13 sous i 4 diners pel darrer terç del destall de l'obra que es fa en les drassanes del Grau, MC, A-136, f. 757r. Ambdues notícies són citades per F. ALMELA Y VIVES, 1953, p. 13.
- 97.-AMV: MC, A-165, f. 525r, 8-II-1639.
- 98.-D'aquests treballs, com dels anteriorment citats de 110 i 1638-1639, dona notícia F. ALMELA Y VIVES, 1953, pp. 14-16.
- 99.-G. ESCOLANO, *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*. Vol. II. València, Pedro Patricio Mey, 1611, columna 271.
- 100.-Per a la història més recent de les drassanes pot consultar-se F. ALMELA Y VIVES, 1953, pp. 17-18, amb una descripció del seu estat en aquells anys en pp. 18-21, i S. BRU I VIDAL, *Les drassanes del Grau de la Mar*. València, Ateneu Marítim, 1983.
- 101.-S. BRU I VIDAL, *Las Rocas del Corpus y su refugio temporal de las Atarazanas*. València, Ajuntament de València, 1981.
- 102.-Un informe sobre el procés d'intervenció i els criteris seguits en el projecte pot llegir-se en M. PORTACELI, "Las Atarazanas de Valencia vuelven a la vida", *Rehabilitación*, 1994, pp. 4-9.